

HOVERIINDBERETNINGER SOM KILDER TIL DANSK LANDBOHISTORIE.

Af Fridlev Skrubbeltang.

Det maa anses for almindelig anerkendt, at Hoveriordningerne hører til det 18. Aarhundredes vigtigste Landboproblemer. Stavnsbaandet var et iøjnefaldende og betydningsfuldt Led i det daværende Landvæsenssystem, men selve Stavnsbaandsløsningen afgav ikke Stof til dybtgaaende Vurdering af Gods- og Bondesamfundets Forhold. Anderledes med Udskiftningen og Hoveriets faste Bestemmelse eller Afløsning, de praktiske Reformer, som i Løbet af et forholdsvis kort Spand af Aar satte sine Spor i det danske Samfund, ved Bondebrug som paa Hovedgaardsjord. Bondens Undersøelse maatte vedvare, saa længe hans eget Landbrug var stillestaaende, mens Kravene om hans Arbejdsydelser til Storbruget stadig voksede. Først ved Hoveriordningerne fik de fleste Bønder Mulighed for at veje de Kræfter, de kunde ofre paa deres eget Brug. De bevarede Hoveripapirer taler vel først og fremmest om Hovedgaardenes Driftsforhold, men giver samtidig en Mængde Oplysninger om Bondestandens Afgifts- og Erhvervsvilkaar.

Hoveriets Historie er ikke blevet belyst i en Udstrækning, der staar i rimeligt Forhold til Kildematerialets Omfang og Værdi. Det rummer Stof til en større landshistorisk Opgave, der bør løses, hvis der engang kan gives Midler dertil. Indtil da maa man navnlig være taknemlig for lokallhistoriske Undersøgelser, der omfatter Hoveriproblemerne med Interesse og Forstaaelse. I Længden bør man ikke nøjes med almindelige eller løsrevne Træk, naar dog Kilderne giver Mulighed for en langt mere indtrængende Behandling.

Det efterfølgende er ikke nogen udtømmende Vejledning m. H. t. det Kildemateriale, der angaar Hoveriet i det kongerigske Danmark; i saa Fald burde ogsaa det mere spredte Stof i Landsarkiverne tages med. Mine Iagttagelser vedrører i det væsentlige kun Aktstykker, der har Tilknytning til det begyndende Lovgivningsarbejde i sidste Trediedel af det 18. Aarhundrede, utvivlsomt den mest omfattende Del af Hoveripapirerne.

Som Aktsamlinger, der egner sig til statistisk Udnyttelse, samtidig med at de giver mange bemærkelsesværdige Bidrag til Lokalhistorien, maa i første Række nævnes:

- I. General-Hoverireglementer i Overensstemmelse med Forordningen af 6. Maj 1769, indsendt af Proprietæerne.
- II. Indberetninger angaaende Skyld af matrikuleret Hartkorn under 1 Tønde, i Henhold til Cirkulære af 3. Sept. 1771.
- III. Hoveriprotokoller efter Forordningen af 12. August 1773, 6. og 7. Post.
- IV. Hoveriefterretninger i Henhold til Plakaten af 24. Juni 1791.
- V. Hoveriforeninger i Henhold til Plakater af 24. Juni og 23. December 1791.
- VI. Hoverikommissionerne af 5. Juni 1795 (Forhandlingsprotokoller 1795—1801, Sager vedkommende Hovedgaarde og Godser).

Til disse Kilderækker slutter sig andre Hoveridokumenter, for Storstedelen Indberetninger til Regeringsmyndighederne, hvor Godsejere eller Bønder rykker ud med Oplysninger, der kaster Lys over ældre Tilstande eller særlige Lokalforhold. Ved Gennemgangen af de anførte Kildegrupper vil der være Lejlighed til at fremhæve en Del af disse Hoveripapirer, men iøvrigt henvises til Rigsarkivets »Vejledende Arkivregistraturer« II, S. 202, S. 215 f. og S. 218.

Generalhoverireglementerne, Hoveriforordningen af 6. Maj 1769, den første i Rækken, bestemte, at »hver Hosbond« inden 15 Maaneders Forløb skulde tilstille Amtmanden et »General-Hoveri-Reglement«, efter et af Generallandvæsenskollegiet forfattet Skema. Dette Skema viser ligesom adskillige andre Træk fra Landborefor-

mernes første Periode, at Regeringen ønskede et virkeligt Overblik over Landbrugets Tilstand ved denne Tid, saa vidt muligt gennem præcise Oplysninger. Da Kollegiet i April 1768 havde anmodet Amtmænd, Grever og Baroner om at indsamle »Efterretninger« om en Række vigtige Landbop problemer, bl. a. om Muligheden for en nærmere Bestemmelse af Hoveriet, var Svarene paa dette Tidspunkt holdt i stor Almindelighed. De færreste Godsejere ønskede Lovgivningens Indblanding i Sagen. Takket være de udfyldte Skemaer haabede Regeringen nu at faa et Overblik over de faktiske Tilstande.

I Generalhoverireglementet finder man navnlig Oplysninger om følgende Forhold, hvoraf i Regelen kun de, der vedrører de enkelte Fæstebønder (nedenfor 10—19), er rubricerede:

1. Hovedgaardens Navn og dens Beliggenhed (Amt, Herred og Sogn).
2. Fri Hovedgaardstakst (Tdr. Hartk. Ager og Eng, Skovskyld og Mølleskyld, samt Konge- og Kirketiender).
3. Skattepligtigt (»contribuerende«) Hartkorn, der drives under Hovedgaarden.
4. »Alt denne Gaard tilliggende Sædeland i alle Markerne, saavel de besaaede som ubesaaede og i Hvile eller Fæled liggende, tilsammen anslaget til Rugsæd«.
5. Antallet af Hovedgaardsmarker, samt hvor mange af disse der aarligt besaas.
6. Hvor mange Læs Hø à 32 Lispund der gennemgaaende kan avles.
7. Bøndergodsets Hartkorn (Ager og Eng, Skovskyld og Mølleskyld).
8. Antallet af Beboere: Bønder (Gaardmænd) og Husmænd.
9. Antallet af hoverigørende Bønder, samt hvor mange der er fritaget mod Pengeafgift.
10. Den enkelte Bondegaards Beliggenhed (Amt, Herred, Sogn, evt. By) og Matrikulsnummer, evt. Navn.
11. Beboerens Navn.
12. Sædeland (beregnet til Rugsæd) i alle Byens eller Gaardens Marker.

13. Høavl i alle Gaardens tilliggende Enge, beregnet til Læs à 32 Lispund.
14. Græsningsrettigheder i Overdrevet, ansat til Stkr. »fulde« Høveder.
15. Gennemsnitsindtægt af Humle- eller Frugthaver.
16. Ejendommens Hartkorn.
17. Landgilde i Korn, Penge og Smaaredsel.
18. Antallet af Køre- eller Spanddage, Haand- eller Gangdage ugentlig, a) i Husbondens Sæde- og Høsttid, b) i den øvrige Tid af Aaret.
19. Aarlig Hoveripengeafgift.
20. »Adskillige Generale Anmærkninger«, bl. a. om Afstanden fra Landsby eller Enestegaard til Hovedgaard, Antallet af Bymarker samt Jordens Bonitet.
21. En Række Bestemmelser vedrørende selve Hoveriarbejdet (hvor mange Skæpper Land der kunde pløjes eller harves paa een Dag med nærmere angivne Forspand og Hovbud; hvor mange Mil der regnedes til en Dagsrejse, naar Hensyn toges til Vejens Beskaffenhed; Læsstørrelser angivet i Tdr. Korn af forskellig Slags; hvor mange Traver Korn en Karl skulde kunne afmeje, og hvor mange Hundrede Torv han kunde skære paa en Dag, etc.).

Der indsendtes i Aarene 1769—71 Generalhoverireglementer fra det store Flertal af danske Hovedgaarde. En Del af de fremkomne Oplysninger blev samlet i et Manuskript, der senere er havnet paa Universitetsbiblioteket (Additamenta 230). Det er senere navnlig blevet afbenyttet af Christensen-Hørsholm, der i »Agrarhistoriske Studier« II, S. XIX—LIII optrykte Fortegnelsen over ca. 580 Hoved- og Ladegaarde. Ogsaa Falbe-Hansen har benyttet dette Manuskript, om end i mindre Udstrækning¹⁾. Christensen-Hørsholm antog, at Manuskriptet stammede fra o. 1770, men kendte forøvrigt ikke Kilde-Sammenhængen. Senere har Rigsarkivar Linvald benyttet de i Manuskriptet forekommende Hartkornstal til

¹⁾ V. Falbe-Hansen: Stavnsbaandsløsningen og Landboreformerne I, S. 32, 48 f.

en Paaavising af, hvorledes ca. $\frac{3}{4}$ af Danmarks Jord paa det nævnte Tidspunkt var fordelt mellem gammel dansk Adel, indvandet Adel og borgerlige Besiddere²⁾.

Hos Christensen-Hørsholm (og i Add. 230) finder man kun de Oplysninger, der svarer til 1—9 i ovenstaaende Oversigt, samt Ejerens Navn. Om Bondebruget og Bøndernes Afgiftsforhold faar man derfor kun lidt at vide. Da et meget stort Antal af de originale Hoverireglementer er gaaet tabt, er Add. 230 dog vedblivende en Kilde af Betydning. Men Forholdet er samtidig det, at der — navnlig fra jysk Omraade — er bevaret en Mængde Reglementer, som ikke indgaar i den nævnte Fortegnelse (der iøvrigt topografisk set er mindre velordnet). De bevarede Generalhoverireglementer angaar 71 Hoved- og Ladegaarde paa Sjælland, 2 paa Samsø, 39 paa Lolland-Falster, 28 paa Fyn og 260 i Jylland. Her- til kommer Indberetninger fra enkelte Selvejerbønder og Præster.

Hoverireglementerne indeholder en Række Oplysninger, som sikkert i alt væsentlig stemmer med de faktiske Forhold. Dette gælder Sted- og Personnavne, Hartkornsangivelser, de anførte Markinddelinger, Antallet af Bønder (Gaardmænd) og — i Reglen — Husmænd. Beboerne paa Hovedgaardstakst er ikke altid anført. Landgilde og Hoveripenge (under eet) stemmer utvivlsomt med Jordebogsangivelser, og det samme gælder Fæstehusmændenes Afgifter. I mange Tilfælde bestemte dog Husmandens Fæstebrev, at Herskabet kunde forlange Ugedagsarbejde i Stedet for de anførte Huspenge.

En nøjere Gennemgang af de bevarede Hoverireglementer vil derimod vise, at man ikke bør lægge for stor Vægt paa de Tal, der opgives for hovgørende og hoverifri Bønder. Blandt de første vil ofte findes Bønder med højst en Fjerdedel af det Hoveri, der udførtes af en fuldt hoveripligtig Bonde, og blandt de sidste kun meget faa, der var helt fri for Hoveri (jfr. nedenfor S. 20). Adskillige Ødegaarde blev desuden drevet ved Hoveri, selv om de ikke var henlagt under Hovedgaarden. Det er saaledes vanskeligt at faa et nogenlunde nøjagtigt Maal for hoverigørende og hoverifrit Hartkorn.

²⁾ Hist. Tidsskrift, 8. Rk., IV Tillæg, S. 147—58.

Christensen-Hørsholm ansaa Hovedgaardens Udsæd- og Høavlsangivelser for alt andet end paalidelige, og heri har han formodentlig Ret, selv om man næppe bør spille Auktions-Bekendtgørelsernes Tal ud mod Hoverireglementernes³⁾. I begge Tilfælde drejer det sig om Ejernes Angivelser, men kun ved Salg og Bortforpagtning havde de Interesse af at opgive for høje Tal! Sandsynligvis var Bøndernes Angivelser endnu mindre efterrettelige, hvad Udsæd, Høavl og Græsningsrettigheder angik. »Da Bonden har befrygtet sig for Forøgelse i sin Matricul, har hand ey været at formaae til at angive sin rette og fulde Udsæd, samt Høe Aul . . .«, hedder det fra Ørumgaard i Bjerre Herred. En medvirkende Grund var det vel ogsaa, at de færreste Gaardmænd ønskede at give Indtryk af større Velstand end deres Naboer.

Ved selve Hoveribestemmelserne har de fleste Godsejere fulgt Forordningens Krav om Fastsættelse af *ugentlige* Spand- og Gangdage i de to Perioder (jfr. ovenfor, Pkt. 18). Det er naturligvis ofte vanskeligt at afgøre, hvorvidt det drejer sig om en Gennemsnitsberegning, som man kan tillægge nogen større Værdi. En Del Godsejere synes at have næret Ængstelse for at ansætte et for lavt Antal Hoveridage pr. Bonde. Den Tanke var jo nærliggende, at Regeringen senere vilde lovfæste Godsets Minimumskrav. Med Struensees Hoveriforordning af 20. Februar 1771 skete der da ogsaa noget i den Retning, og man mærker sig, at en Del af Generalhoverireglementerne først blev indsendt efter dette Tidspunkt. En betydelig Del af Godsejerne har dog valgt at angive det *aarlige* Antal Spand- og Gangdage pr. Bonde, undertiden med en detaljeret Angivelse af, hvor mange Arbejdsdage af hver Slags der normalt blev ydet pr. Helgaard. Andre gav tillige Oplysninger om Bøndernes Hovmaal.

Mangen praktisk Landmand har utvivlsomt skumlet over en Kontorius-Lov, der vilde tvinge Bonde og Herremænd til at akkordere om et bestemt Antal Hoveridage pr. Uge, idet der kun i Pløje- og Høsttiden maatte aftjenes en Dag mere om Ugen end efter Reglementet, »naar Hosbonden formedelst slet Veirlig har været nødt

³⁾ Agrarhist. Studier II, S. XXI.

til at lade een eller flere Dage gaae forbi«. Dette fandt Godsejerne ganske utilstrækkeligt og henviste til, at ustadigt Vejr kunde bevirke 8 à 14 Dages Afbrydelse i Høstarbejdet. Kancelliraad Neergaard paa Tølløsegaard giver en udførlig Oversigt over samtlige Hoveriarbejder og tilføjer: »Saaledes haver ieg paa det allernøjeste fastsat og determineret Hoveriet paa mit Gods, og . . . mine Houbønder samme bekiendtgiort«. Han indrømmer, at Indførelse af Kobbelfrug vilde lette Hoveriarbejdet meget. »Ellers har ieg i de 2de Aar ieg har været Eiere af Tølløsegaard bestemt mine Bønder sit Houerie saa nøye som mueligt, da Enhver har været tildeelt og veed sin visse Ager Lod der at Pløye, Saae og Høste. Ligeledes med Engbond etc. . . . de vidste, naar de havde det forrettet, havde ieg ei videre at forlange, saa ieg kand med Sandhed sige og bevidne, mine Bønder har været fornøjet med det af mig forlangte Houeri uden mindste Klagemaal eller fortrydelse«.

Udtalelsen er ret typisk. Afsluttende Bemærkninger i Generalhoverireglementerne indeholdt ofte en saglig Begrundelse for Godsejernes Hoverikrav med Fremhævelse af, at Hoveriordningen var saa hensigtsmæssig, at Bønderne kun havde Grund til at være tilfredse. Paa det sidste Punkt bør man næppe føle sig overbevist. Godsejere, der har faaet helt andre Skudsmaal fra Bøndernes Side, bruger ofte de smukkeste Ord om deres Forhold til Fæstebønderne. Landsdommer Fr. Schinkel paa Hald, der ligeledes omtaler Hovmaalsinddelingen (»især efter Proportion af Hartkorn«), skriver i Juni 1771: »Jeg har altid hellere endog med min egen betydelige Hielp og Bekostning vildet lette Bondens Kaar, end at gjøre dem besværligere«. Derfor har han — som mange andre Godsejere — søgt at fordele Hoveribyrden mere ligeligt ved at kræve større Hoveri af »de frie Bønder«. Denne Tendens er saa udbredt, at den kræver en særlig Undersøgelse; mange »Fribønder« synes efterhaanden at have paataget sig et anseligt Hoveri.

Godsejernes »Efterskrift« i Hoverireglementerne er ofte vidtløftig, og man kan — jævnsides ordrige Selvforsvar, krydret med Angreb paa uduelige Bønder og Jeremiader over de daarlige Tider — træffe interessante Oplysninger om Tilstandene paa Godserne, nu og da ogsaa om Hoveriforhold længere tilbage i Tiden. En Del

Godsejere har maattet ændre deres først udarbejdede Hoverireglements. Saaledes har den bekendte Landøkonom, Godsejer A. C. Teilmann til Nørholm, Ristrup og Lunderup, gjort sin selvstændige Opfattelse gældende, og fra Nørholm foreligger der 3 forskellige Hoverireglements, dateret henholdsvis $\frac{8}{7}$ 1769, $\frac{7}{6}$ og $\frac{20}{10}$ 1771. Reglementerne viser Hoveriets Fordeling mellem Gaardmænd, »Frihedsboel« og Husmænd; man faar endvidere Oplysninger om Ejendommenes Størrelse (i Fag) og Bøndernes Kreaturhold henholdsvis Sommer og Vinter. Som Eksempler paa Godser med særlige, i Reglen ret udførlige Oplysninger om Hoveriordningen kan desuden nævnes Gjæddesdal, Vemmetofte, Tølløsegaard og Hørbygaard paa Sjælland, Christiansholm og Højbygaard paa Lolland, Sanderumgaard og Christiansdal paa Fyn, i Jylland Børglumkloster, Dueholm Kloster, Nøragergaard, Hegnet, Avnsbjerg, Møltrup, Klavsholm, Frijsenborg-Godserne, Tirsbæk, Landting og Estvadgaard, samt Hoveriakkorden fra Bondegaarden Vester Kelstrup, Balle Sogn i Hids Herred.

De bevarede Generalhoverireglements fortæller i Virkeligheden om næsten Halvdelen af de Fæstebønder, der levede i Danmark o. 1770, deriblandt de fleste jyske *Gaardmænd*. Om hver Gaardmand faar vi at vide, hvad han hed og hvor han boede, hvor meget Hartkorn der hørte til hans Gaard, hvad han svarede i Landgilde og — efter Herremandens Skøn eller virkelig Akkord — kunde tilkomme at yde i Naturalhoveri. Dette er tilstrækkeligt til at fastslaa, at en Vurdering af Landboforholdene i Stavnsbaandstiden og navnlig af Forholdet mellem Godsejer og Fæstebonde, samt af Lovgivningens Muligheder paa det prekære Punkt, som Hoveriet nu engang var, nødvendigvis maa tage Hensyn til dette vigtige Kildemateriale⁴).

⁴) Det har jo desværre ikke hidtil været Tilfældet. I sin Bog »Dansk Jordpolitik« I, S. 98, Noten, bemærker Dr. Hans Jensen om Generalhoverireglementerne, at »en Undersøgelse af dem falder uden for Opgaven her; deres Udarbejdelse og Indsendelse vidner for saa vidt om, at den givne Lov virkelig blev paaagtet«. Dette sidste synes ret selvfølgelig, men »for saa vidt« antyder unægteligt, at en Undersøgelse var paa sin Plads.

De allerfleste Generalhoverireglementer meddeler Antallet af *Fæstehusmænd* paa Bøndergodset, mens det er mere vilkaarligt, hvorvidt Afbyggerne paa Hovedgaardstakst er iberegnet eller særskilt anført. En Del Reglementer indeholder ingen Oplysninger om de enkelte Husmænd og deres Afgiftsforhold. De fleste angiver dog, hvad de svarer i Huspenge eller forretter af Ugedage, Høstdage og gaaende Rejser, sjældnere gives der mere detaljeret Efterretning om de særlige Hoveriarbejder der paahviler Bønderne. Selv om Husmændenes Arbejdsydelser ofte er anført i deres Fæstebreve, bliver Hoverireglementerne ogsaa en af Hovedkilderne til Oplysning om Husmandsstandens Betydning indenfor Stavnbaandstidens Godssamfund, den eneste, der i vid Udstrækning fastslaar det talmæssige Forhold mellem Gaard- og Husfæstere (jfr. nedenfor S. 19).

Om en Gruppe Husmænd, der navnlig var stærkt repræsenteret i Jylland, henter man desuden Viden gennem en anden Række Hoveripapirer.

Om Hartkornshuse. Forordningen af ²⁰/₂ 1771 fastsatte, at Gaardfæsterne skulde yde Hoveri i Forhold til Hartkornet, gennemgaaende 8 Spanddage og 16 Gangdage pr. Td. Husmænd med matrikuleret Jord kunde opfatte det, som om Lovens Bestemmelser ogsaa gjaldt dem. I saa Fald vilde der blive Tale om en klækkelig Nedsættelse af deres Naturalhøveri. Generallandvæsenkommissionen fremkom omsider med den Fortolkning, at Loven kun tog Sigte paa Fæstere med mindst en fuld Td. Hrtk., de øvrige maatte forrette Hoveri efter deres Fæstebreve. Da mange Husmænd ingen Fæstebreve havde, og en Mængde Husfæstebreve overhovedet intet bestemte om Hoveriet, var denne Bestemmelse kun lidet fyldestgørende. Men disse uklare Forhold gav Anledning til, at det nyoprettede Danske Kammer i September 1771 gennem Amtmændene udbad sig Oplysninger fra Godsejerne om, hvor meget Fæstere, der skyldte af under 1 Td. Hrtk., var pligtige til at yde i Penge, Naturalier (især Korn) eller Arbejde. Hvor Fæstebrevet intet havde fastsat, maatte Ejeren nøje angive, hvad han fremtidig vilde kræve, »hvorved da kunde anføres, naar paa et eller andet Sted kunde være Fordeele eller Bequemmeligheder

forbunden med ringe Hartkorn, saaledes at Nytten og Brugen deraf ved slige Omstændigheder blev mere værd«.

Denne Opfordring var ikke helt forgæves, idet adskillige Gods- ejere fremkom med Forslag dels om højere Afgifter af Hartkornshuse, dels om Nedlæggelse af saadanne Smaasteder til Fordel for de større Bondebrug. Men gennemgaaende nøjedes Godsejerne med at indsende Oplysninger om Husmændenes Hartkorn og hidtidige Afgifter. Opgivelserne synes for Øernes Vedkommende mere fuldstændige end i Generalhoverireglementerne. Iøvrigt giver ogsaa en Række nordjyske Godser et ret detaljeret Materiale.

I Modsætning til Generalhoverireglementerne er disse Indberetninger blevet udnyttet statistisk i Regeringskontorerne. Hovedresultatet af denne Bearbejdning, som dog ikke fuldt ud kan kontrolleres, da en Del af de originale Indberetninger er gaaet tabt, saaledes at kun Amtsresuméer forefindes, har jeg tidligere meddelt i en Sammenligning mellem Hovedlandsdelene⁵⁾. Ved Opgørelsen savnes dog en væsentlig Del af de nordjyske Amter, skønt der fra en Række Godser findes meget udførlige Oplysninger. Undertiden anføres Fæstebrevenes Bestemmelser, og i en Del Tilfælde skelnes der mellem »Kørende Husmænd«, og »Gaaende Husmænd«. Ogsaa Oversigten over Kaadnere paa Grevskabet Schackenborg fortjener at nævnes. Paa flere Godser, hvor Fortolkningen af Hoveriforordningen af ²⁰/₂ 1771 havde givet Anledning til Meningsforskelligheder, paatales Hartkornshusmændenes »Arbejdsnedlæggelse« og der henvises til, at Husmænd med Jord og Kreaturer ikke svarer væsentlig større Afgifter end Indsiederne, der havde langt ringere Erhvervsvilkaar.

Hoveriprotokoller 1773—74. Efter Forordningen af ¹²/₈ 1773 blev Avlingshoveriet som bekendt atter ubestemt. Derimod skulde Amtmanden og et Par »landkyndige Mænd« indfinde sig paa Hovedgaardene for hos Godsejeren at faa Oplysning om, hvor mange Spand- og Gangdage der krævedes til hvert af de øvrige tilladte Hoveriarbejder (Kornrensning, Skovning af Brændsels- og Bygningstømmer, Tørveskær, Rensning af Vandsteder, Haandlanger-

⁵⁾ »Husmand og Inderste« (1940) S. 121 f., jfr. smstds. S. 281.

arbejder, Transport af Korn, Brændsel, Fedevarer m. v.). Amtmanden og hans Hjælpere skulde derefter »forfatte et for begge Parter paa Ret og Billighed efter de locale Omstændigheder grundet Hoverie-Reglement«. I dette maatte de forskellige Landsbyer anføres med deres Matrikelsnumre og Angivelse af de Antal Spand- og Gangdage, der skulde afgives til hvert enkelt Arbejde. Hoverireglementerne fra samtlige Sædegaarde i Amtet skulde indføres i en autoriseret Protokol, og en Genpart sendes til Rentekammeret »til Kgl. Confirmation, da samme skal blive et bestandigt Hoverie-Reglement«.

Disse Protokoller viser, hvad Godsejeren fik bevilget eller forkastet af den stedlige Hoverikommission (Amtmanden og de 2 Mænd), og i adskillige Tilfælde afslører de, at Regeringen var mere imødekommende overfor Jorddrotterne, end Kommissionen var. Protokollerne er noget forskelligt affattet. De fyldigste indeholder Oversigter over det samlede Antal Hoveridage paa et Gods, samt deres Fordeling paa Hel- og Halvgaarde m. v., og viser endelig, hvor mange Gang- og Spanddage der kræves til hvert enkelt Arbejde. I en Del Protokoller anføres kun, hvad der ydes pr. Helgaard eller hvad Gaarde af hver enkelt Hartkornsstørrelse yder. Undtagelsesvis faar man ogsaa her Oplysning om Fæstere med under 1 Td. Hrtk. (Antvorskov og Korsør Amter).

Fra enkelte Godser findes dobbelte Ansættelser. Man har det Indtryk, at der er sket betydelige Forøgelse under ret forskellige Paaskud. Paa Lergrav Gods i Lundenæs Amt møder man en Anmærkning som: »Alle Bønderne gjør ligemeget Hoverie af dend Aarsag, at de stoere Gaarde er alt for høit ansat udi Landmaaelingens Tiid«. Om 3 Mænd sammesteds hedder det, at de har fuldt Hovmaal, da deres Landgilde kun er ringe. Paa Klavsholm ved Randers (Dronningborg Amt) var en Del Bønder vel for Tiden hoverifri, men blev alligevel beregnet til Hoveri for det Tilfælde, at der skulde komme andre Fæstere til Gaardene.

Et Problem af særlig Interesse er de forholdsvis mange Tilfælde, hvor Hoveriet var hjemlet i Fæstebreve. I Forordningens § 11 hed det: »Med Bønder, som ikke er pligtige til fuldt Hoverie, samt med Huusmænd i Almindelighed forholdes efter hvers Fæste-

Brev«. Navnlig en Række vest- og sydjyske Godser kunde melde, at der ikke forrettedes »almindelig Hoverie«.

Paa den lille Brandholms Sædegaard i Koldinghus Amt var Bøndergodsets Hartkorn kun 16 Tdr., med 7 Beboere, hvis Hoveri var bestemt i deres Fæstebreve, mens deres Hartkorn iøvrigt ikke var specificeret. Hvor Ejerne afgav Erklæring om, at alt Hoveri forrettedes i Henhold til Fæstebrevene, skulde Amts-Hoverikommissionen ikke udfærdige noget Hoverireglement.

I Virkeligheden var det ikke blot Avlingshoveriet der i Henhold til 1773-Forordningen kom til at afhænge af Godsejerens Ønske og Krav. Adskillige Steder havde Amtmanden og de landkyndige Mænd i Hoverireglementerne foretaget en Afkortning af de forlangte Spand- og Gangdage. Rentekammerets Afgørelser fra de følgende Aar gik i Almindelighed ud paa, at det dog skulde »være Proprietairen uformeent, for at faae det nødvendige Hovarbejde forrettet, at fordre af Bonden det fulde Antall til hvert Slags tilladeligt Arbeide forlangte Dage«. Derved blev ogsaa de »reglementerede« Arbejder undertiden ubestemte. Det er bemærkelsesværdigt, at en Godsejer kan anføre Kartoffeldyrkning mellem de særlige Arbejder, mens Rentekammeret naturligt nok vil henregne det til Avlingshoveriet.

Hoveriefterretninger og Hoveriforeninger. Vil man danne sig et vist Overblik over Forholdet mellem hovfri og hovgørende Bønder paa det store Flertal af Landets Godser i 1790'erne, lønner det sig at gaa til en Række Koncepter paategnet »Wormskiold?« i Pk. »Ekstrakter og Fortegnelser over Hoveriforeninger« (i Henh. t. Plakaterne af $24/6$ og $23/12$ 1791). De omfatter 138 Hoved- og Lade-gaarde paa Sjælland og Møn, 42 paa Lolland-Falster, 126 paa Fyn-Langeland og 275 i Jylland. Fortegnelsen giver i skematisk Form Oplysning om Hovedgaardshartkorn af forskellig Slags, det underliggende Bøndergods, Antallene af hovfri og hovgørende Bønder, samt hvorvidt disse sidste yder fuldt Hoveri, $3/4$, $1/2$ el. $1/4$ etc. Endelig anføres det fastsatte Antal Spand- og Gangdage pr. Helgaard ved hvert Gods. Ved en Del (navnlig jyske) Godser savnes Hartkornsangivelser, og i nogle Tilfælde var Hoveriet

aabenbart ikke fastlagt paa den Tid, da det paagældende Gods blev indført i Fortegnelsen.

Langt udførligere Oplysninger vedrørende Hoveriet og andre Landbrugsforhold kendes fra en betydelig Del af Godserne. I Plakat af 24. Juni 1791 nøjedes Regeringen ikke med Forskrifter, som Godsejere og Bønder skulde følge ved deres frivillige Overenskomster om Hoveriet. Hvor det ikke lykkedes de to Parter at komme til Enighed om den fremtidige Hoveriordning, maatte Godsejerne i Oktober s. A. tilstille Amtmændene detaljerede »Hoveri efterretninger«, til Brug for de af Kongen udnævnte Kommis-særer, der skulde træffe den endelige Bestemmelse om Hoveriet.

Hoveri efterretningerne giver i 20 »Poster« Oplysninger om Hovedgaardsdriften og Bøndernes Forhold:

1. Vejlængder til Købstæder og til Skove og Moser paa Godset.
2. Hovedgaardsmarkernes Udstrækning og Hovloddernes Størrelse. Engene og deres Udbytte i et Middelaar. Oplysninger om Skove, Moser og Lyngheder.
3. Omdriften paa Hovmarkerne. Kornareal og Foldudbytte.
4. Antallet af Pløjninger.
5. Harvning (hvorvidt denne er Hovarbejde).
6. Hegnshoveriet (Risgærder, levende Hegn, Jordvolde, enkelte og dobbelte Stengærder etc.) angivet i Favn.
7. Grøftegravning, ligesaa.
8. Gødningens Blanding med Ler, Lyng, Tang etc.
9. Hvorvidt Mergling, Kridt- eller Kalkgødning udføres ved Hoveri.
10. Konge- og Kirketiender, der ejes af Godsbesidderen.
11. Hvorvidt alle Hovedgaardsjorder er udskiftet.
12. Om der findes helt eller delvis hoverifri Bønder og om der betales Hoveripenge.
13. Hvorledes Hoverireglementet hidtil er blevet overholdt.
14. Hoveriets Orden (Omgangshoveri, Bestemmelse efter Hovmaal eller Flængshoveri. Hvorvidt nogen Bonde har udført bestemte Hoveriarbejder mod at være fritaget for visse andre).
15. Forskellige lokale Omstændigheder.

16. Hvorvidt Godsejere kun ønsker Hoveriet ansat til visse Pløje-, Spand- og Gangdage eller desuden til visse Hovmaal i Ager, Eng, Hegn og Grøfter. Hvorledes et Dagsarbejde bestemmes.
17. Overslag over det for Hovedgaarden nødvendige Hoveri, angivet i Pløje- og Harve-, Spand- og Gangdage, samt i Hovmaal. Ogsaa de delvis fritagne Bønders Hoveri bestemmes.
18. Oplysninger om hver enkelt Gaardbrugers Forhold: Vej-
længde til Hovedgaarden. Areal og Markinddeling (Købler), Udsæd af de forskellige Kornsorter. Høstudbytte i et Middel-
aar (Tdr. Korn, event. Foldudbytte: Læs Hø à 32 Lispd.), Overdrevsgræsning (Antal »Høveder«); hvorvidt han har andre Næringsveje end Agerdyrkning og Kvægavl.
19. Tilsvarende skematisk Oversigt over Gaardbrugernes Hart-
korn, Landgilde og hvorvidt de staar til Restance, samt over deres Kreaturhold (Arbejdsheste, Plage, Køer og Tyre, Stude, Ungkreaturer, Faar, Lam og Beder, samt Svin).
20. Hvorvidt Fællesskabet er ophævet mellem Landsbyer eller mellem Mand og Mand paa Bøndergodset.

Paa de fleste Punkter kræves der altsaa mere indgaaende Oplysninger end i 1769. Det gælder m. H. t. selve Hoveriet, idet der nu saa vidt muligt skal bestemmes visse Hovmaal, samtidig med at Bestemmelse i Dagetal fastholdes. Ved disse Hoveriangivelser maa det imidlertid erindres, at det drejer sig om Godsejerens Beregninger over, hvad der nødvendigt behøves af Hoveri til Hovedgaardsdriften. For en større eller mindre Del indeholder »Efterretningerne« Krav, som Bønderne ikke har kunnet honorere, siden der ikke blev opnaaet Overenskomst om Hoveriet. Mangen Godsejer bedyrer i sin Efterskrift, at han umuligt vil kunne klare sig med mindre Hoveri, end hvad han har anført. Senere Hoverifor-
eninger eller Hoverikendelser vedrørende de samme Godser viser dog ofte langt mere moderate Hoveriydelser.

Storstedelen af Hoveriefterretningerne belyser Hovedgaardsdriften, ikke mindst de Sider af den, der kan illustrere de landbrugstekniske Fremskridt (især Posterne 4—9 og 11). Her tør det formodes, at Oplysningerne i det væsentlige er rigtige. Middel-

høstudbyttet synes i Reglen mere skønsmæssigt beregnet og i hvert Fald næppe for højt ansat.

Gaardbrugeren skulde selv give Meddelelse om de Forhold, der vedrørte Bondegaardsdriften (især 18—19), mens Godsejeren maatte gøre Anmærkning om, hvorvidt han ansaa disse Opgivelser for paalidelige. Som oftest gik Anmærkningerne ud paa, at Oplysningerne om Hartkorn, Landgilde og Restancer var rigtige, mens Bønderne — som en Godsejer udtrykker det — »af interesserede Aarsager lægger sandsynligen Dølgemaal baade paa deres Udsæd, Indauling og Besætning«. Eller som en anden Jorddrot opfatter Sagen: »I Almindelighed kan man ej forlade sig til Bøndernes Angivelse i Henseende til deres Avl og Gaardens Beskaffenhed, da enhver Bonde vil, at hans ifæstehavende Sted skal ansees ringere end andres«. Det var der naturligvis noget om. Men temmelig naiv synes dog Godsejernes Kritik, naar nogle af dem mistænksomt paapeger, at Bønder med lige meget Hartkorn har opgivet højst forskelligt Høstudbytte. Og naar Godsejerne ved Opmaalinger af enkelte Gaardsjorder, Kvægtællinger m. v. tog deres Stikprøver, var de kun alt for tilbøjelige til at fremhæve de grelleste Eksempler paa urigtig Angivelse. Man faar ofte det Indtryk, at Bøndernes Tal for Areal og Høstudbytte burde være dobbelt saa høje. Det kan dog ikke antages, at de talrige Opgivelser, hvor Gennemsnitsfoldudbyttet sættes til 4—5 og derover, afviger særlig meget fra de faktiske Forhold⁶⁾. Hvad Overdrevsgræsningen angaar, ser det iøvrigt ud til, at Bønderne sine Steder har opgivet for mange »Høveder«, sikkert fordi hele Kvægbesætningen paa visse Tider af Aaret har græsset paa Overdrevet.

⁶⁾ Som Eksempel paa Bønders højst forskellige Foldudbytter indenfor samme Godsomraade, kan nævnes, at Fæstebønder paa Benzonseje for Hvede opgiver Gennemsnit paa 5—12 Fold, for Rug 3—6, for Byg $2\frac{1}{2}$ —6, for Havre 3—8 og for Ærter $1\frac{1}{2}$ —6 Fold. For Godsets Bønder under et bliver Gennemsnittet: Hvede 8, Rug $3\frac{3}{4}$, Byg og Havre $4\frac{1}{2}$, Ærter godt 4 Fold. Paa Øbjerregaard, hvor Ejeren beklager sig over, at han ikke kan tvinge Bønderne til at indføre Kobbelbrug (»da de kan svare, hvad de skal«) — et karakteristisk Træk fra Reformtiden — anslaaes Bøndernes Foldudbytte til: Rug 6, Byg og Havre 7, Ærter 4. Om Bondebrugets Foldudbytte ved samme Tid, se ogsaa Fortid og Nutid XIII, S. 30 f.

De »mindelige Hoveriforeninger«, der blev sluttet i Henhold til Plakaterne af $^{24}/_6$ og $^{23}/_{12}$ 1791, udmaaler efter Rentekammerets Anvisning de forskellige Arbejder i Hovmaal og Dagetal. Det var Regeringens Indtryk, at Bønderne paa mange Godser holdt sig tilbage i første Omgang. Den sidstnævnte Plakat fik derfor nærmest Karakter af en Advarsel til de Bønder, der havde afvist Godsejerens Forslag til Hoveriforening i sikker Forventning om en gunstigere Afgørelse ved de af Kongen udnævnte Hoverikommissærer, der vilde faa til Opgave at bestemme Hoveriet overalt, hvor det ikke lykkedes ad Frivillighedens Vej. Anordningen tilsigtede ogsaa at faa de flest mulige frivillige Overenskomster i Kraft, selv om Hoveriforeningen kun gjaldt en Del af Bønderne paa et Gods og ikke omfattede alle Hoveriarbejder. I samme Retning virkede Rentekammerplakaten af $^{21}/_8$ 1793. Det vil derfor være af særlig Interesse at sammenligne Hoveriforeninger, der blev sluttet i Sommeren og Efteraaret 1791, med Hoverioverenskomster fra de følgende Aar.

Fyldigst er Materialet for de ca. 20 % af Godserne, hvor Hoverikommissionerne af $^{5}/_6$ 1795 maatte tage Affære. De to Kommissioners Forhandlingsprotokoller, der afsluttes med deres Beretninger om Arbejdet, giver en Oversigt over Hoverisituationen paa de Godser, hvor det ikke var lykkedes Besidderne at faa sluttet Hoveriforening med alle Bønderne⁷⁾. Fra de fleste af disse Godser findes der endvidere et betydeligt Antal Sager, der mere indgaaende belyser Hoveritilstandene. Foruden Godsejernes »Efterretninger« med Oplysning om de ovenfor nævnte Forhold (1—20) vil der ofte findes en Hoveriforening mellem Godsejeren og en Del af Bønderne. Endvidere Meddelelser om de foreløbige Under søgelser, som en Landinspektør, der tillige skulde være Medlem af Hoverikommissionen, lod foretage paa Godset, om Forsøgene paa at faa en Hoveriforening i Stand og — hvor dette mislykke-

⁷⁾ Det lonner sig at sammenligne disse officielle Beretninger med den Dagbog, Amtmand M. Lövenskiöld som Medlem af den sjællandsk-fynske Hoverikommission førte over en Del af Kommissionens Virksomhed, og hvori hans private Opfattelse af Forholdet mellem Godsejer og Bønder undertiden kommer skarpt til Orde (Løvenborg Godsarkiv, Sjæll. Landsark.).

des — Hoverikommissionens Kendelse. Ofte forelaa der Klager fra den ene af Parterne, oftest Bønderne, der i nogle Tilfælde appellerede til højeste Instans, Rentekammeret.

Hoverikommissionens Papirer indeholder en Række Beregninger over det Hoveri, der blev forrettet indtil Udgangen af 1789, samt Anmærkninger vedrørende Hoverikrav, der maatte anses for ulovlige. Som Regel havde Godsejeren fordret betydeligt flere Spand- og Gangdage, end Hoverikommissæren maatte anse for nødvendigt til Hovedgaardens Drift. I de Tilfælde, hvor Bønder ved deres Fæstebreve havde forpligtet sig til bestemte Hoveriydelser, var der Eksempler paa, at Halvgaarde paatog sig Helgaardshoveri m. H. t. Avlingsdrift og Hegns Vedligeholdelse. Stridighederne mellem Godsejere og Hovbønder skyldtes undertiden, at Hoveriet ikke blev behandlet som en isoleret Sag, men i Forbindelse med andre Fæstevilkaar eller med Udskiftningen. Den Hoveriafløsning, som det var Regeringens Hensigt at fremme ved Hoverikommissærerens Mægling, var i mange Tilfælde udelukket for en Aarrække paa Grund af de gældende Forpagtningskontrakter.

De Godser, hvor Hoveriforeninger helt eller delvis stod tilbage, fordelte sig ret jævnt over de to kongerigske Omraader, fra Nr. Elkjær til Trøjborg og fra Grevskaftet Samsø til Corselitze. Men ejendommeligt nok lykkedes det Kommissionerne at faa Forligsgrundlaget i Orden paa næsten alle de jyske Godser, mens det blev nødvendigt at afsige Hoverikendelse paa 33 af Øernes Godser. Dette kan næppe forklares udelukkende ved en Henvisning til, at det svære Hoveri og den høje Folkeløn paa den sjællandske Øgruppe gjorde det nødvendigt for Godsejerne at kræve saa høj Pengeafgift i Stedet, at Hoveriafløsning blev umuliggjort⁸⁾. Det fremgaar af Kommissionens Betænkning, at den principielt foretrak en Kendelse, der fastsatte netop det Hoveri, som kunde paalægges Bønderne »efter Anordningerne og den strenge Ret«. Hovbønderne vilde være bedre tjent med Bestemmelser, der nøje svarede til den fremtidige Hoverilovgivning, end med en Forening.

⁸⁾ Edv. Holm: Danmark-Norges Historie VI, 2. Del, S. 423.

selv om denne ikke fastsatte væsentligt større Hoveri end Kendselsen⁹⁾.

Bestræbelserne for at indføre ensartede Hoveribestemmelser kulminerede i den store Hoveriforordning af $\frac{6}{12}$ 1799. Den bør sammenholdes med Hoverikommissærernes Instrukser fra 1795 og det Erfaringsmateriale, Kommissionerne indsamlede. Det er bl. a. værd at mærke sig, at mange af de bondebeskyttende Forholdsregler ogsaa er tids- og arbejdsbesparende: Arbejdsplanen skal lægges saaledes, at Hovbudet altid kan udføre Heldagsarbejde; Bonden skal efter Anvisning lære nye Høstmetoder, der dog ikke maa forøge Hoveriet; Godsejeren kunde forpligtes til at brolægge Møddingstedet etc. (jfr. §§ 10, 17 og 18 i nævnte Forordning).

Hoveriet o. 1770. Skridt for Skridt lykkedes det i 1790'erne at faa truffet faste Bestemmelser om Hoveriet paa danske Godser, og samtidig var Hoveriafløsningen i rivende Udvikling. Det ovenfor omtalte Kildemateriale fra Tiaaret 1791—1800 giver i de fleste Henseender et fyldestgørende Billede af Hoveriets Udstrækning paa det enkelte Gods paa et vist Tidspunkt. Ofte vil man ogsaa kunne sammenligne ældre og nyere Hoverikrav samt Afløsningsvilkaarene. Man vil saaledes kunne faa en nogenlunde paalidelig Maalestok for, hvor meget Hoveri de Bønder, der kort forinden var løst fra Stavnsbaand, gennemgaaende paatog sig at yde in natura, og hvad de saa sig i Stand til at betale i Hoveriafløsning.

Derimod kan man næppe beregne Hoveriets Omfang indenfor større Omraader paa et bestemt Tidspunkt, idet de foreliggende Oplysninger skriver sig fra en længere Aarrække, hvor tilmed Afløsningen griber forstyrrende ind i Helhedsbilledet. I 1807 synes der kun at være ydet fuldt Hoveri af ca. $\frac{1}{4}$ af Bøndergodshartkornet. Hvor værdifuldt det end vil være at faa en virkelig Vurdering af Hoveriet paa den Tid, da den store Afviklingsproces satte ind — bl. a. for at faa Klarhed over, hvorvidt der fandt en

⁹⁾ Jfr. Beretning fra den til Hoveriets Bestemmelse paa Sjælland, Fyn og Lolland-Falster nedsatte Kommission (1799), S. 16.

betydelig Forøgelse Sted efter 1773 — saa maa man dog sikkert resignere paa dette Hovedpunkt. Vil man have Forholdet mellem hoveripligtigt og hoverifrit Hartkorn, mellem Hovbønder og Bønder, der var helt eller delvis fritaget for Hoveri, statistisk belyst paa et Tidspunkt, der afspejler Tilstandene under det gamle Landvæsenssystem, maa man ty til Generalhoverireglementerne fra o. 1770.

Forsøg i denne Retning er allerede sket paa Grundlag af den ovenfor S. 4 omtalte Hoverifortegnelse, der omhandler Flertallet af Landets Godser. Christensen-Hørsholm belyser saaledes Hoveriet 1770 ved at opstille en Tabel, der viser Forholdet mellem Hovedgaardstakst og Bøndergodshartkorn i de forskellige Landsdele og tillige anfører Hovbøndernes Antal, ca. 21.000. Hovedgaardenes tilsvarende Hartkorn udgjorde ca. 24.000 Tdr., Bøndergodshartkornet ca. 145.000, men dette siger i denne Forbindelse ikke meget, naar man ikke ved, hvor stor en Del af det, der var helt eller delvis hoverifrit¹⁰⁾. Falbe-Hansen benytter Fortegnelsen til en Paavisning af det talmæssige Forhold mellem hovfri og hovgørende Bønder (Gaardmænd) samt Husmænd¹¹⁾. Hans Landsdelsoversigt kan her anføres i lidt forenklet Form. De forskellige Grupper af Bøndergodsets Beboere var repræsenteret ved følgende Antal:

	hovfri Bønder	Hovbønder	Husmænd
Sjælland (-Samsø)	1067	6225	6738
Fyn-Langeland	1619	4346	4466
Lolland-Falster	312	2586	2547
Jylland	4237	10067	7501
	7235	23224	21252

En Del Hoverireglementer angiver intet Husmandsantal, i Virkeligheden var der flere Fæstehusmænd end Gaardmænd paa de sjællandske Godser. Udnytter man saavel de bevarede Generalhoverireglementer som det betydelige Antal, der kun kendes fra

¹⁰⁾ C. Christensen-Hørsholm: Agrarhist. Studier II, S. LVIII, Tabel III.

¹¹⁾ Falbe-Hansen: Stavnsbaandsløsningen etc. I, S. 49.

den nævnte Fortegnelse, faar man en Oversigt over 628 Gods-omraader (over 60 % af Landets Hartkorn) med 36.600 Gaardmænd og 25.200 Husmænd¹²⁾. Betydeligt vanskeligere er det at faa en paalidelig Oversigt m. H. t. Fordelingen mellem »hofvri« og »hovgørende«. Som Hoverireglementerne viser, var i Virkeligheden kun meget faa Bønder helt fritaget for Hoveri, men man bør sikkert følge Datidens Godsejere, naar de i Regelen henregner Gaardmænd med kun nogle faa Dages Hoveri (navnlig Ægter) til denne Kategori. I de fleste Tilfælde skiller disse »hoverifri« Bønder sig ud fra de Hovbønder, hvis Arbejdsydelse højst kan takseres til $\frac{1}{4}$ af fuldt Hoveri. Mellem disse sidste og de egentlige Hovbønder er der i Regelen ikke Forvekslingsmuligheder, mens Grænsen mellem fri og delvis fri Hovbønder er mindre skarp. En Gennemgang af Hoverireglementerne paa Rigsarkivet efter dette Inddelingsprincip vil imidlertid i nogen Grad revidere det Billede, man gennem det ovennævnte Resumé faar af Hoveriets Udstrækning.

For Øernes Vedkommende er kun et Mindretal af Generalhoverireglementerne bevaret, og man kan derfor ikke danne sig et virkeligt Overblik over Hoveriforholdene. Ved de fleste Godser vil en Undersøgelse af hver enkelt Bondes Forhold kun føre til uvæsentlige Ændringer i de Godsekstrakter, der er givet i Additamenta 230, men i en Del Tilfælde er Forskydningerne meget betydelige. Et Par Eksempler kan anføres. Paa Selsø har de 67 hovgørende Bønder gennemgaaende ca. 40 aarlige Pløje-, Spand- og Gangdage pr. Bonde; et Par besørgede kun Københavnsrejser. 30 af de 40 Hovbønder under Ladegaarden Skullerup paa Grevskabet Ledreborg forrettede Møgagning, Gærdelukning, Københavnsrejser o. l., altsaa næppe Fjerdedelshoveri. Ved Roskilde Jomfrukloster havde hver af de 21 hovgørende Bønder efter Reglementet kun 15—25 aarlige Hovdage. Paa den anden Side paatog Hørbygaards 30 »hofvri« Bønder sig aarligt 8 Spanddage, og paa Aagaard ved Gørlev forrettede de hoverifri Bønder, paa 4 nær, Kornægter lige med Hovbønderne, 1 Dags Høslæt samt

¹²⁾ Jfr. »Husmand og Inderste«, S. 59.

Vedligeholdelse af visse Hovgærder. — Hovedindtrykket er, at man foruden 12—15 % hovfri maa regne med næsten det dobbelte Antal delvis fri Bønder.

Dette gælder det sjællandske Proprietærgods. Paa Krongodsets, Universitetets og Kommunitetets Godser var Stillingen langt gunstigere for Bønderne, men Krongodssalg i Perioden 1769—1774 og i Forbindelse hermed Oprettelsen af en Snes nye Hovedgaarde i Midt- og Sydsjælland fik til Følge, at disse Egne blev af de mest hoverityngede, hvad Hoveripapirer fra 1790'erne med stor Tydelighed viser. Paa Lolland-Falster synes kun 10—12 % af Hovbønderne at have haft stærkt begrænsede Hoveripligter, og det fynske Kildemateriale er ikke saa omfattende, at man med tilstrækkelig Begrundelse kan afvise de Forholdstal, der fremgaar af den Falbe-Hansenske Oversigt. Paa Grundlag af de sjællandske Iagttagelser maa det dog formodes, at de egentlige Hovbønder højst har udgjort ca. 70 % af Øernes Gaardbrugere, mens Resten kun udførte en ringe Del af Hoveriet in natura og iøvrigt betalte Hoveripenge, gennemgaaende ca. 1 Rd. pr. Td. Hartkorn.

De jyske Hoverireglementer er en bedre Arbejdsmark, da de er bevaret i saa stort Tal, at en statistisk Behandling af Stoffet kan blive af virkelig Interesse.

Godsomraaderne i de forefundne jyske Generalhoverireglementer fra 1769—71 fordeler sig som følger: Aastrup, Sejlstrup og Børglum Amter 25 Hoved- og Ladegaarde m. v., Aalborghus 22, Vestervig, Ørum og Dueholm 26, Skivehus og Hald 35, Mariager og Silkeborg Amter samt Frijsenborg-Godserne 23, Dronningborg Amt 26, Kalø 30, Skanderborg og Aakjær 18, Havreballegaard og Stjernholm 20, Bøvling Amt 25, Lundenæs 20 og Riberhus 15; Koldinghus Amt mangler. Enkelte Hoverireglementer skriver sig fra Præste- og Bøndergaarde. Vendsyssel er ligesom det sydligste Jylland repræsenteret ved mindre end Halvdelen af sine Fæstebønder, de fleste andre Egne ved 70—80 %.

Ved en Gennemgang, jeg foretog for en halv Snes Aar siden, henførte jeg Bønder med under 1 Td. Hrtk. til Husmandsgruppen, ligesom jeg ogsaa for Husmændenes Vedkommende forsøgte en Sondring mellem hoverifri og delvis hovgørende Fæstere. Her

var Resultatet dog mere omtvisteligt, og jeg har derfor kun anført Ugedagsantallet i efterfølgende Oversigt. Paa enkelte Godser synes Antallet af Fæstehusmænd ufuldstændigt. — Hoveriforholdene fremtraadte saaledes:

	Gaardmænd hovgørende				Husmænd	
	hovfri	delvis	helt	ialt	ialt	Ugedage
1. Aastrup m. fl.	228	117	1030	1375	849	393
2. Aalborghus	308	294	1034	1636	1278	417
3. Dueholm m. fl.	473	178	713	1364	1000	176
4. Hald og Skivehus ..	499	429	1165	2093	964	220
5. Mariager m. fl.	190	735	996	1921	784	52
6. Dronningborg	357	285	1010	1652	871	192
7. Kalø	341	101	1276	1718	1022	93
8. Skanderborg og Aa- kjær	35	717	510	1262	492	82
9. Stjernholm og Havre- ballegaard	397	173	941	1511	756	226
10. Bovling	262	505	796	1563	580	201
11. Lundenæs	512	591	696	1799	328	83
12. Riberhus	83	487	386	956	369	78
	3685	4612	10553	18850	9293	2213
I pCt.	19,6	24,5	55,9	100,0	100,0	23,8

Da Hoveriet var særlig udbredt i det nordlige Jylland, hvorfra der findes forholdsvis faa Generalhoverireglementer, kan det formodes, at de fuldt hovgørende Bønder udgjorde 57 à 58 % af Helheden. De jyske Hoveriforhold adskiller sig væsentligt fra Forholdene paa den sjællandske Øgruppe. Ogsaa indenfor jysk Omraade er der betydningsfulde Forskelligheder, der ikke saa meget vedrører de hovfri Bønder som Gruppen af delvis hovgørende. Tydeligst fremtræder Forskellen, naar man skelner mellem Amtsgrupperne 1—4 (Nordjylland), 5—9 (Østjylland) og 10—12 (Vestjylland).

Bønder	Nordjyll.		Østjyll.		Vestjyll.	
	Antal	pCt.	Antal	pCt.	Antal	pCt.
hovfri	1508	23,2	1320	16,3	857	19,9
delvis hovgørende ...	1018	15,8	2011	25,0	1583	36,6
fuldt hovgørende	3942	61,0	4733	58,7	1878	43,5
	6468	100,0	8064	100,0	4318	100,0

Den udskilte Gruppe, de delvis hovgørende Bønder, spiller en forholdsviis ringe Rolle i Nordjylland, en væsentlig større i de østlige Dele af Halvøen, men dog navnlig i Vestjylland, hvor de fuldt hovgørende Bønder kun udgør et Mindretal af Gaardmandsbefolkningen. I de tyndbefolkede Egne maatte Afstanden til Hovedgaardene naturligt medføre, at de fjernestboende Bønder blev helt eller delvis hovfri. Adskillige vestjyske Godser havde desuden meget Strøgods. I Størstedelen af det nordlige og østlige Jylland laa Hovedgaardene derimod tæt og med Bøndergodset mere samlet.

Undersøgelsen burde tillige have vist, hvorledes Bøndergodsets Hartkorn var fordelt mellem de tre Gaardmandsgrupper. Af mange Eksempler fremgaar det imidlertid, at det fortrinsviis var de meget store og de særlig smaa Gaardstørrelser der unddrog sig Hoveriet. Brugere af Bøndergaarde paa 8—12 Tdr. Hrtk. og derover var som oftest i Stand til at svare deres faste Afgifter i Landgilde og Hoveripenge. Derved fik mange af dem en Særstilling indenfor Godssystemet; gammelt Selvejendomsforhold kunde ogsaa være medvirkende hertil. Af Hoveri in natura paatog de sig i Regien kun Kornægter o. l., som de i Kraft af deres større Hestehold var særlig egnede til at bestride. Helt smaa Bøndergaarde — Grænsen kan paa Øerne trækkes et Sted mellem 3 og 4 Tdr. Hrtk., i Jylland omkring 2 Tdr. — havde i mange Tilfælde ingen Tjenestefolk og saa faa Heste, at de vanskeligt kunde udføre Avlingshoveri. Ofte søgte Godsejerne at opnaa Bevilling til Nedlæggelse af saadanne Smaagaarde, for at Jorderne kunde blive henlagt til de hoveriydende Gaarde, og Regeringen var imødekommende paa dette Punkt.

I Reformtidens Landbolitteratur blev Spørgsmaalet om en Bøndergaards mest hensigtsmæssige Størrelse ret indgaaende behandlet, og i 1788 indhentedes Rentekammeret Betænkninger og Forslag fra Amtmændene om denne Sag. Af de indsendte Besvarelser, som Kamret senere tilstillede den store Landbokommission¹³⁾,

¹³⁾ Rtk. Landbokommissionen af 27/s 1786, Forhandlingsprotokollen, Bilag Nr. 152.

vender de fleste sig imod de smaa Gaarde, ikke mindst med den Begrundelse, at de ikke kunde bestride det nødvendige Hoveri. Disse Overvejelser maa ses i Sammenhæng med de Love og Dispensationer, der gav Godsejerne Ret til Gaardnedlæggelse, naar det gjaldt Fremme af Skovfredning, Oprettelse af Husmandslodder og anden hensigtsmæssig Udnyttelse af Bondejord. Spørgsmaalet tabte for en Del sin Betydning, da Udviklingen gik stærkere i Retning af Hoveriafløsning.

Hvor meget Hoveri pr. Bonde? Generalhoverireglementerne viser, hvorledes Bønderne i stort Tal gjorde Hoveri af $\frac{3}{4}$, $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{3}$ eller $\frac{1}{4}$ Gaard, og Hoveriforeningerne fra 1790'erne tyder paa, at Helgaardshoveri kun var fremherskende paa Øerne. Ved Beregninger over Bondens Gennemsnitshoveri i de forskellige Landsdele kan man derfor ikke nøjes med Helgaardsbegrebet. Man bør ogsaa beregne Størrelsen af det hoveriydende Hartkorn og Antallet af egentlige Hovbønder.

Mærkeligt nok er der kun gjort forholdsvis faa og ikke særlig dybtgaaende Forsøg paa at komme til Klarhed over det Arbejdskvantum, Hoveriet gennemgaaende krævede af Bonden. Historikerne har i Regelen ladet sig nøje med almindelige Indtryk af Hoveriets sociale og økonomiske Betydning, og der har været og er en alt for stærk Tilbøjelighed til at generalisere¹⁴⁾.

Vanskeligheden ved at gennemtrænge Hoveriproblemet skyldes vel for en Del, at man i selve Hoveritiden saa det under saa højst forskellige Synsvinkler. Fra Godsejerside yndede man at fremstille det, som om Bonden i alt væsentligt kunde klare Hoveriet

¹⁴⁾ Naar Troels Fink i sin Disputats »Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770« (1941), S. 188 anfører et sydslesvigsk Eksempel paa haardt Hoveritryk (Aaret rundt skulde hver Gaard stille 1 Karl og 1 Pige foruden Ekstraydelser), tvivler jeg naturligvis ikke paa Eksemplets Rigtighed, skønt saavel dette Gaardmandshoveri som Husmandshoveriet sammesteds (4 ugentlige Hovdage) er uhørt paa danske Godser. Men det maa vel være disse Forhold, der ligger til Grund for Dr. Finks mærkeligt overdrevne Udsagn om Hoveriets Omfang S. 52 i »Den danske Landsby« (v. A. Steensberg, 1940): »I Gennemsnit kan man vel regne, at en Bonde aarligt maatte holde en Karl og en Pige til Hovarbejdet«.

med det Folkehold samt de Heste og Landbrugsredskaber, han alligevel maatte have til sin egen Avling. Man henviste til, at hovfri Bønder i Regelen havde lige saa mange Folk og Heste som Hovbønder. Dette var ikke Tilfældet overalt, men Argumentet synes iøvrigt værdiløst, da de hoverifri Bønder ofte var mere velstaaende og derfor i Stand til at lønne forholdsvis flere Landbrugsmedhjælpere og drive deres Gaarde noget bedre. For Sjællands Vedkommende har jeg ment at kunne paavise, at de hoveripligtige Bønder gennemgaaende havde for faa Tjenestekarle (og hjemmeværende Sønner) til at kunne bestride Hoveriet, ja det tilstrækkelige Antal ugifte Karle *fundtes* overhovedet næppe i denne Landsdel. Den stærkt voksende Husmandsstand udgjorde derfor en betydningsfuld Arbejdsreserve; ogsaa de gifte Landarbejdere blev for en væsentlig Del lønnet med Naturalier. Bondens virkelige »Hoveriomkostninger« blev under disse Forhold meget vanskelige at beregne¹⁵⁾.

Reformvenlige Regeringers Bestræbelser for at skabe ordnede og taalelige Hoverivilkaar for danske Bønder drev Godsejerne over i Forsvarsstilling. Hoveriet var en Rettighed, der maatte hævdes og forsvares, som det bl. a. skete ved Hoverireglementerne. Ved Siden af de almindelige Erklæringer om Lemfældighed mod Bønder fremsatte Godsejerne i 1769—71 og atter i 1790'erne bestemte Krav, der stod meget slet til Paastanden om, at Bonden kunde bestride sit Hoveri uden væsentlige Ekstraudgifter. I det mindste paa de sjællandske Proprietærgodser krævedes der i begge Perioder 200—250 Pløje-, Spand- og Gangdage om Aaret pr. Helgaard¹⁶⁾. Paa Sjælland forrettede de fleste Hovbønder Helgaardshoveri, men i Jylland, hvor Inddelingen i Halv- og Fjerdinggaarde var mere almindelig, har Gennemsnitshoveriet, maalt i Arbejdsdage, formentlig været en Del mindre. Og kun i de færreste Tilfælde vil man faa præcise Efterretninger om, hvorledes de beregnede Hoveridage o. 1770 fordelte sig mellem Pløje- og Harvedage,

¹⁵⁾ Jfr. »Husmand og Inderste«, S. 231 ff. (Folkehold) og 244—49 (gifte Landarbejderes Lønforhold).

¹⁶⁾ Sammesteds, S. 226.

almindelige Spanddage, Gangdage med voksen Karl og andre med Dreng eller Pige som Hovbud.

Regeringens Opfattelse af, hvad der var »billigt og lovligt Hoveri«, som det hed i Forordningen af 21. Febr. 1702 (om Vornedskabets Ophævelse), svingede adskillige Gange i det 18. Aarh. Noget virkeligt Retsprincip kan i Regelen ikke øjnes bag dens skiftende Afgørelser i Hoverispørgsmaal. En Løsning efter Vederlagsprincippet var tilstræbt ved de første Forordninger. I nogle Kommentarer til C. D. Reventlows store Hoveribetænkning i 1788 udtaler G. C. Oeder: »Ved Hoveriets Bestemmelse er ikke Spørgsmaalet, om det billige Hoverie kan fyldestgøre Gods-Eierens virkelige eller indbildte Trang, men kun om han faaer rigtig Vederlag for den Jord, som Hovbonden har i Brug«. Denne Grundsætning var fremtrædende i Forordningen af $\frac{6}{5}$ 1769, hævdede han¹⁷⁾. Men hvem skulde afgøre, hvad der var »rigtigt Vederlag«? Generalhoverireglementerne gav Udtryk for megen Godsejervilkaarlighed, og Struensee-Regeringen valgte da 1771 en Ordning, der satte Hoveriet i et bestemt Forhold til Hartkornet, men ogsaa tog Hensyn til Afstand fra Hovedgaarden og til Forskellen mellem Øernes og Jyllands Gaardstørrelser. Var disse Bestemmelser blevet gennemført, vilde Gennemsnitsydelsen pr. fuldt hovgørende Bonde højst være blevet ca. 150 Arbejdsdage.

Efter Struensees Fald kom det bratte Omslag. I Hoveriforordningen af $\frac{12}{8}$ 1773 vedkendte Regeringen sig med brutal Aabenhed, at dens Formaal var at sikre Hovedgaardsdriften tilstrækkelig Arbejdskraft. Der blev kun Tale om at begrænse den Del af Hoveriet, der ikke vedrørte det egentlige Landbrug. Det ubestemte og derfor stadig voksende Hoveri, som blev Følgen, beredte den bondevenlige Regering, der kom til Magten i 1784, næsten uoverstigelige Vanskeligheder. Reventlow havde helst valgt 1771 som Normalaar, men i Stedet blev det Godsejerne muligt at bevare det Hoveri, de paa lovlig Vis havde kunnet afkræve Bonden ved Udgangen af 1789.

¹⁷⁾ Bilag til Landbokommissionens Forhandlingsprotokol, Nr. 125. Anmærkning (Reventlows Referat af Oeders Udtalelse).

Det er af Interesse at se, hvorledes Reventlow forkaster den mere velmenende end gennemtænkte Betragtning, at Bonden ikke skulde være forpligtet til mere Hoveri, end han kunde overkomme med egne Folk. Herved afveg man fra gammel Skik og Brug, mente Reventlow, og opskruede Arbejdslønninger vilde blive Følgen, naar Godsejeren maatte se sig nødsaget til at anvende lejet Arbejdskraft¹⁸⁾. For at naa til praktiske Resultater søgte Reventlow fra første Færd Tilknytning til den bestaaende Hoveriordning: »Alt Hoverie, som grunder sig paa Bøndernes Fæste-Breve eller godvillig Forening og ikke strider imod de almindelige Anordninger, bør at ansees som lovligt, saa vidt det ikke overstiger Bøndernes Kræfter«, skrev han i 1788¹⁹⁾.

Regeringens Arbejde i 1790'erne resulterede i en Regulering af Hoveriforholdene, der sikrede Iagttagelsen af det bondebeskyttende Forbehold, som den sidste Sætning gav Udtryk for. Men man savnede et bestemt Maal for Bondens Kræfter og stod overfor den enkle Kendsgerning, at Hovedgaardstriften næsten overalt var uindskrænket og at Godsejeren maatte sikre sig tilstrækkelig Arbejdskraft, ogsaa i Tilfælde af Hoveriafløsning. Der er her to Momenter, som fortjener nærmere Undersøgelse.

Det ene er den Arbejdsrationalisering, som 1790'ernes Hoverianordninger og Udskiftningen bidrog til at fremme. Efter en Opfattelse, som ogsaa C. D. Reventlow delte, var Hovedgaardens Produktionsudvidelse siden 1770 dyrekøbt, idet Bondebruget formentlig havde tabt mere, end Storbruget havde vundet. Endnu i 1780'erne hedder det om Bønderne, at ved Hoveriet »driver de Guds Dage bort, da den ene ei vil stræbe og forrette mere end den anden«. Hoveriets Bestemmelse i Hovmaal og Dagetal lærte Bonden, at Tid var Penge, naar den kunde spares til Arbejde ved eget Landbrug. Om denne nye Lærdom vidner den hurtigt fremadskridende Hoveriafløsning.

Det andet Problem angaar Forholdet mellem Bondens og Land-

¹⁸⁾ Anf. St., S. 44. Reventlow regner sandsynligvis med, at Bonden har forholdvis billig, for en stor Del naturallønnet Arbejdskraft.

¹⁹⁾ Smstds., S. 9.

arbejderens Økonomi i en Periode, hvor Godsejerne endnu var mest tilbøjelige til at holde paa Naturalhoveriet som det sikre. Hvis Gaardmandens Erhvervsindtægter steg væsentlig mere end Arbejdslønnen, var selv de uformindskede Hoveriydelser ingen alvorlig Hindring for den stræbsomme Bonde. Han kunde da uden større Vanskelighed lønne sine Hovbud, indtil der blev Mulighed for en Hoveriafløsning paa fordelagtige Vilkaar.